31761 06585535 5

BRIEF
PGA
0059036

Наші справи,
№ 4.

Сергій Єфремов.

Між двома душами.

Mizh dvoma dushamy.

Микола Гоголь.

Видавництво
„ВІК".

Одбиток з „Ради".

Вчеб
РБА
005 9036

У Київі, 1909.
З друкарні 1-ої Київ. Друкар. Спілки, Трьохсв. 5.

Digitized by the Internet Archive
in 2009 with funding from
John and Mary A. Yaremko Foundation

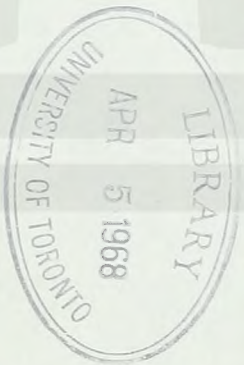

http://www.archive.org/details/mizhdvomadushamy00iefr

Гоголь...

Трудно, здається, вишукати серед історичних особ другу більш дізгармоничну постать, так вигадливо сплетену з позверхових та внутрішніх суперечностей і контрастів, як та, що нагадує нам це відоме кожній освіченій людині наймення. Тупий школяр—і геніяльний письменник; великий гуморист, сміхотун та вигадчик—і не менший песимист; признаний реаліст, батько „натуральної школи“ в російському письменстві— і неокраяний мистик; прихильник особистого морального самосовершенствования—і джерело протесту проти громадського ладу; малоосвічений гимназист—і професор та автор in spe грандіозних наукових праць, яким не судилося, звичайно, побачити світа; українець, що з пієтизмом та любовію ставився до рідного краю—і виключно російський письменник, що жадного рядка рідною мовою, опріч одного приватного листа, не лишив у своїй літературній спадщині... Можна б ще довго ставити одну з другою поруч такі суперечности в цій багато обдарованій з

природи натурі; можна б ілюструвати їх фактами не тільки з біографії, але теж і з літературної його долі аж до наших часів, коли найменням цього великого чоловіка, мов щитом, закривається тупа реакція, коли з його силкується де-хто зробити спеціяльну зброю проти українського письменства і всього взагалі українського національного руху.

Трагична натура і трагична доля її.

Нас, українців, опріче загального характеру цієї трагедії, цікавить найдужче і ще одна, спеціяльна, сторона її, а саме—стосунки Гоголя до ідеї українського національного відродження і, навпаки, стосунки свідомого українства до автора українських оповіданнів російською мовою. Тим пекучіша для нас ця сторона трагичної постати Гоголя і тим дужче встає вона перед нами саме в цей час, коли йменням Гоголя у всіх на устах, що ним найдошкульніше вибивали нам очі всякі „патріоты своего отечества“, що ним підпірали централізаційні заходи й обрусительну систему, і саме тепер, під час ювилейного свята, патріотичний галас безперечно голосніше лунатиме за причілком російського письменства. Геніяльний українець, що став проводирем не свого рідного, а „сусідського“, мовляв, письменства, чи не найкраще ж ілюструє ту думку, що ввесь український рух ні на що і

нікому непотрібний і тим самим шкодливий, що він не має ґрунту в житті, що тільки купкою фанатиків та фантазерів держиться він і т. ин.—яку думку так люблять доводити з усяких літературних і нелітературних підворітниць? І з першого погляду аргумент цей наче б то влучний і вартий уваги, бо Гоголь ніби-то практично показав, що зовсім не треба українського слова на малювання українського життя, і воно все цілком може увійти до одного спільного письменства, як цікавий та оригінальний матеріял—не більше. З такого аргумента само собою виникає нове питання—чи не ворог нам Гоголь і чи не повинні ми до його й ставитись, як до ворога, що дав таку влучну на всі віки зброю до рук нашим ворогам? Питання вже через те цілком натуральне, що воно не раз стояло перед українськими діячами, та певне й довго ще не зникне з обрію нашого життя, аж поки сама дійсність не зробить його цілком не потрібним.

Отже—чи ворог нам Гоголь і чи повинні ми з ним, як з ворогом, воюватись?... Чудне і страшне, коли хочете, це питання, але що ж робити, коли наша страшна, божевільна дійсність підсовує його нам, коли йменням Гоголя вимахують апантії російської державности, йдучи на приступ проти всяких вигаданих сепаратизмів і з'особна—українського? Коли Гоголем, нашим великим земляком, вибивають очі всім, хто з-поміж нас хоче зостатись вірним сином рідної землі? Коли працю Гоголя виставляють іменно за торжество тієї однобокої, скажу так, апантійської державности?... І не такі ще питання ставить перед нами наша проклятуща дійсність, і треба ж шукати на них відповіді, коли не хочемо, щоб вона пожерла нас.

Але перше, ніж відповісти на поставлене питання, я дозволю собі пригадати один факт із мого власного життя й подати одну цитату з листів Гоголя.

Ось факт.

Скоро я вивчився грамоти, трапилось мені, малому хлопцеві, прочитати „Вечера на хуторѣ близь Диканьки“ та „Миргородъ“. Не переказуватиму своїх тодішніх вражіннів, скажу тільки, що після книжки Гоголя вперше я почув себе сином рідної землі, що з „Тараса Бульби“ запала мені в душу перша искра національної свідомости, до якої потім инші автори додавали вже тільки нового жару. В моїх дитячих думках і мріях постать Тараса переважила навіть ефектну фігуру капитана Немо з відомого Вернового роману, і я тільки з одного тоді дивував та й смуткував не помалу: чому серед українських гетьма-

нів (собі я списав їх з якогось старого Андріяшевого календаря) нема Тараса Бульби? Що такий лицарь мусів бути конче гетьманом—инакше я собі й покладати не міг!

А ось і цитата.

„Скажу вамъ,--пише Гоголь до своєї великої приятельки Смирновой,—что *я самъ не знаю*, какова у меня душа, хохлацкая или русская. Знаю только то, что никакъ бы не далъ преимущества ни малороссіянину передъ русскимъ, ни русскому передъ малороссіяниномъ. Обѣ природы щедро одарены Богомъ и, какъ нарочно, каждая изъ нихъ порознь заключаетъ въ себѣ то, чего нѣтъ въ другой.

„Сам не знаю"... Краще б ніхто не здужав змалювати нам духову істоту Гоголя, як це зробив сам письменник оцими трьома невеличкими слівцями. То то й лихо, що сам Гоголь ніколи не знав, хто́ він—і це власне й стало за початок його власної драми, за те манісеньке зерно, що з його виросла потім велика трагедія всього його життя, виявившись такою силою суперечностей і контрастів, що їх тягара не міг вдержати на собі нещасний письменник. З цього виросла між иншим і та найбільш нам зараз цікава суперечність, що Гоголь своїми творами з українського життя навертає на українську свідомість одних і разом дає аргумент проти тієї свідомости другим. Нова суперечність, що корениться все в тому ж таки нещасливому і глибоко трагичному

„сам не знаю". Бо коли в давню старовину великий мудрець правило: „пізнай себе" поставив за мету і зміст цілого життя людського, то можна уявити, що́ почуває не звичайна, буденна, а велика людина, коли вона сама не знає, хто́ вона; яка трагедія відбувається на цьому незнанні елементарно-потрібної для щастя і задоволення морального речі!...

Гоголь не знав, яка в його душа. Ще більше—він не знав і помилявся, коли говорив про „душу": треба було сказати—„душі". Бо в Гоголя безперечно було дві душі: українська і російська. Одна—молода, свіжа, овіяна чарівними спомина́ми й поетичними мріями про далекий, милий серцеві рідний край; друга—стареча, холодна, сувора, з службовими замірами, з тим надмірним звеличанням официяльної державности, що теж рано прокидається у Гоголя. Одна, що знаходила яскраві фарби і м'ягкий юмор для українського життя, і друга, що холодним бичем сатири била по „расейской гнусной дѣйствительности". Одна душа м'ягкого, любивого серця, і друга—холодного, практичного міркування та резонерства. І кожна душа жила в йому власним життям, кожна вимагала для однієї себе повної й неподільної уваги, кожна домагалася собі одній цілої істоти письменника, кожна тягла його виключно в свій бік.

Духова істота нещасного письменника була в самому корені надломана й переполовинена, в самому ґрунті дізгармонична, і з цього й починається та низка дізгармоничних прикмет, що пригнічували його й не давали йому не то розгорнутися на повну широчінь, а навіть на певний шлях вибитись. Між його душами кипіла повсякчасна й безупинна боротьба, аж поки завершилася вона тим, що попадали знесилені і зломлені обидві душі й бідолашний дводушник упустив певну життьову трону та вже так і не напитав її, поки й життя було в тілі. Не напитав ні у сучасної критики, що й сама не могла зрозуміти і Гоголеві вияснити основну рису його натури—дводушність й надполовиненість,—згадаймо, що навіть чуткий Белинський ставив Гоголеві в надто велику заслугу, що в „Мертвих душах“ він „совершенно отдѣлился отъ малороссійскаго елемента“; не напитав у Єрусалимі, куди з горя подався був, не напитав і у фанатичного пан-отця [illegible], що [illegible] підтримував у йому фатальну рису його істоти й долив до неї ще оливи мистицизму. І на цьому огні внутрішньої боротьби між [illegible] своїми швидко і без останку згорів Гоголь.

Гоголь став [illegible] так, дводушности. Щоб урятувати себе і свій талант од загину дочасного,

щоб знайти спокій собі та добрі обставини для праці, йому конче треба було „дать преимущество“ якійсь одній душі: або твердо, консеквентно й без компромисів лишитись на українському ґрунті, як це зробив, напр., старший сучасник його Котляревський; або так само твердо, консеквентно і безоглядно передатись до російського життя і письменства, як зробили Богданович, Капнист, Гнідич і як досі роблять російські письменники з українців, їм же числа нема й міри. Або—або, третього виходу не було, бо третім і була саме ота дводушність, що розірвала Гоголя на дві половині, напоїла його жаждущу добра істоту оцтом вічних ваганнів та хитаннів і передчасно довела його до загину, попереду наділивши йому стільки муки, що не сила людська її й видержати. Та чи ж міг Гоголь безоглядно і рішуче піддатись котрійнебудь одній стихії, піти за котроюсь однією душею, що однаково властно кликала його кожна до себе? Чи міг він свідомо вибірати між українством та російщиною?

Відповідь на це почасти знаходимо в обставинах його життя.

Сем'я Гоголів [illegible] українські традиції. Один з його предків, Остап Гоголь, був козацьким пол[illegible] ном за ча[illegible] руїни; [illegible]

уславився як український письменник XVIII віку, бувши автором українських інтерлюдій в простацькому жанрі. Батько Миколин і сам пробував сили в письменстві, написавши для сільського театра свого сусіди-магната Трощинського кілька веселих українських комедій, з яких одна, „Простак“, дійшла й до нас, а решта загинули. Видима річ, що ці родинні традиції, з одного боку, і перебування з пелюшок на Полтавщині, серед українського люду, з другого—повинні були заложити в душу молодому Гоголеві перші вражіння українські. Він зростав серед української атмосфери. Але не глибоко сягала та атмосфера. Як-не-як, а сем'я Гоголів була панська, хоч і не з великих панів; виховання майбутнього письменника одбувалось, само собою, відповідно до тодішніх „правилъ хорошаго тона“, а „хорошій тонъ“, певна річ, не дозволяв ніяких близьких стосунків з „мужиками“, до того ще й кріпаками; та й ці останні тим паче не мали охоти розгортати свої душі перед паничем. Отже ці перші вражіння, безперечно українські, не могли не бути позверховими, не могли заняти собою всю душу хлопця. Десь в глибу у його сиділа думка, що він все-таки вищий над цей люд, який мусить служити йому, і призирство та зневага до рідного народу, що носилися

в панському повітрі, натурально труїли чисту душу дитини. І звичайно ріс малий Гоголь паничиком і, як писав згодом Куліш, ніколи „не зналъ поселянина близко. Онъ видѣлъ его только съ помѣщичьяго крыльца, или изъ коляски. Онъ не сиживалъ съ нимъ рядомъ; онъ не бывалъ его обычнымъ гостемъ („Основа“, 1861 р. кн. IV, стр. 79). Пригадаймо, що для панства український селянин був тільки синонимом усього грубого, незвичайного, і ми не здивуємо, що напевне в цій атмосфері й зародились оті Голопупенки, Свербигузи та Перерепенки, якими згодом потішав російську публіку Гоголь і з яких і досі користуються гумористи десятого сорту, щоб поглузувати й собі дешевим коштом з „хохла“. Паничем Гоголь ріс дома, паничем вступив і до „гимназіи высшихъ наукъ“ у Ніжині, та й тут нічого не було такого, що б збило було його з паничівської уторованої й добре накоченої пути. Схоластична наука російською мовою, товариство таких самих панят, кріпацька атмосфера—от що стояло перед Гоголем тієї пори, коли формується духовий образ людини і складається основа переконаннів на ціле життя. Правда, доходячи літ, повинен був молодий Гоголь стрічати твори українського письменства, напр. Енеїду“ Котляревського; правда, ще

в гимназії він записував українські слова до „Лекс(икона) Малор(оссійскаго)“, але вплив російської школи не тільки не сприяв, а ще більше спиняв та глушив цю неглибоку, інстинктивну цікавість до свого рідного. Принаймні бачимо це з того, що літературні інтереси, які прокинулися в йому ще на шкільній лаві, носять чисто російський або краще—[illegible] тоді романтично-космополітичний характер.

Та от добув панич курса в російській провінціяльній гимназії і з романтично-сентиментальною поемою „Ганцъ Кюхельгартенъ“ та мріями про „государственную службу“ конче по міністерству юстиції побрався до Петербургу. На службі йому зразу не пощастило, а тут ще чужа-чужісенька сторона, а тут пекуча туга за рідним краєм, оті позверхові споминки про його, і 19-літній Гоголь [illegible] голосних „Вечеровъ на хуторѣ близь Диканьки“... Що ця туга за рідним краєм таки справді грала не аби-яку ролю в генезі перших оповіданнів Гоголя, тому може бути [illegible] доказом його власне посвідчення. „На меня,—пише він згодом в „Авторской Исповѣди“,—[illegible] приходили тоски, мнѣ самому необъяснимой, которая происходила, можетъ быть, отъ моего болѣзненнаго состоянія. Чтобы [illegible] себѣ [illegible], я придумы-

валъ себѣ все смѣшное, что только могъ выдумать. Выдумывалъ цѣликомъ смѣшныя лица и характеры, поставляя ихъ мысленно въ самыя смѣшныя положенія, вовсе не заботясь о томъ, зачѣмъ это, для чего и кому выйдетъ отъ этого какая польза“. Так несвідомо, за-для жарту і розваги, [illegible] оті славні „Вечера на хуторѣ близь Диканьки“, позначені печатю великого письменницького таланту.

Надзвичайний успіх безпретенціозних оповіданнів, цих „радужныхъ грезъ поэта о родинѣ“, мовляв Куліш, мабуть чи не вперше примусив Гоголя [illegible] кругом себе й задуматись над питанням—хто він. Принаймні ми бачимо, що з Петербургу він обертається до рідні в Полтавщину за великими відомостями про побут, одежу, звичаї, пісні, перекази і т. п. „самыхъ закоренѣлыхъ, самыхъ древнихъ, самыхъ наименѣе перемѣнившихся малороссіянъ“, що він просить розшукати й переслати батькові комедії. Але як ще й тоді все-таки мало було в йому свідомости, видко з тих або досить наївних, або й просто занадто для молодого парубка практичних поясненнів, що ними він свої заходи виправдовує: „здѣсь такъ занимаетъ все малороссійское“, „это составляетъ мой хлѣбъ“—от що тільки й чуємо ми від Гоголя попервах. До

своїх перших творів приступив він і без намислу, і без підготовки, і це зовсім ясно проглядає в „Вечерахъ“, як добре показав опісля Куліш.

Але noblesse oblige. Почавши без намислу і для розваги, Гоголь все дужче втягується в українські інтереси, захоплюється не тільки процесом самої творчости, а й тим, що давало поживу їй. Пісні та инші твори української народньої словесности все більше притягують до себе його увагу; на цьому полі він сходиться з такими спеціялістами цієї справи тоді, як Максимович, і обережний практик на якийсь час перевертається на палкого ентузіяста „нашей единственной бѣдной Украйны“. Гоголь захожується збірати українські пісні—цю „живую, говорящую, звучащую о прошедшемъ лѣтопись“; найбільш на підставі пісень він береться „дернуть“ велику історію України, з якої, певна річ, опріче сухого конспекта „Взглядъ на составленіе Малороссіи“ та оповістки „Объ изданіи исторіи малороссійскихъ казаковъ“, нічого не вийшло, дарма що в оповістці говориться, ніби „половина моей исторіи уже почти готова“. Єдиним визначним результатом цього захоплення українською старовиною була повість „Тарас Бульба“: вона та ще кілька нескінчених уривків—от і все, чим скористувався Гоголь-художник з наукових мрій

Гоголя-історика. Етнографичні його заходи мали ще менше безпосередніх результатів, бо виявилися тільки теплою статейкою „О малороссійскихъ пѣсняхъ“, з досить влучним справді поясненням українських пісень, та чималою збіркою зібраного матеріялу, що аж до цього часу перебуває в рукописній формі. Проте цей період був певне найжвавішим та найінтенсивнішим і найщасливішим у житті Гоголя: його українська душа виразно запанувала над своєю супротивницею і знаходила собі велику поживу як у цих, так і в инших заходах. „Какая теперь тишина въ моемъ сердцѣ!“—хвалиться він в листі до матері року 1831; „спокойствіе въ моей груди величайшее“,—пише він до неї ж таки иншим разом. Йому здавалось, певне, що він знайшов свою душу, „пізнав себе“, і це відбивалось на його настрої. З великим захопленням він марить про професорську кафедру конче на Україні, в Київі, і тут українська його душа розгортається й досягає вершка своєї перемоги, накеровуючи його на досить рішучі заяви та признання. „Бросьте,—пише він 2 липня 1833 р. до Максимовича,—въ самомъ дѣлѣ кацапію да поѣзжайте въ гетманщину. Я самъ думаю то же сдѣлать и на слѣдующій годъ махнуть отсюда. *Дурни мы право, какъ разсудить хорошенько! Для чего и кому*

мы жертвуемъ всѣмъ? Ѣдемъ! Сколько мы тамъ насобираемъ всякой всячины! все выкопаемъ!"... „Я тоже думалъ,—читаемо в иншому листі,—туда, туда! в Кіевъ, въ древній, въ прекрасный Кіевъ! *Онъ нашъ, онъ не ихъ—не правда ли?* Тамъ или вокругъ него дѣялись дѣла старины нашей... Тамъ можно обновиться всѣми силами"... „Что ж ѣдешь или нѣтъ?—запитує він знов Максимовича через рік.—Влюбился же въ эту старую, толстую бабу—Москву, отъ которой кромѣ щей да матерщины ничего не услышишь!.. Пѣсни намъ нужно издать непремѣнно въ Кіевѣ. Соединившись вмѣстѣ, мы такое удеремъ изданіе, какого еще никогда ни у кого не было".

Це промовляє одна душа Гоголева, але не забуваймо, що есть у його ще й друга душа, і поки перша клопоталась коло українських пісень та історії, збіралась до Київа й палала українським патріотизмом—друга душа потихеньку, але певно робила своє діло. Вона затягувала нашого письменника все глибше й глибше в загальноросійське життя—навіть не в те розумове життя, що саме тоді почало складатись коло Станкевича, молодого Белинського, Герцена то-що, а в ту драговину офіціяльної Миколаєвської Росії, що згодом довела свою мертвотність на полях під Севастополем.

Правда, з 1831 року Гоголь пристає до гурту російських письменників і переймається літературними російськими інтересами, але в цьому гурті, надто по смерти Пушкина, він завжде був чужий усім. І от паралельно з наростанням українського патріотизму, зростає в йому й реакція російської державности проти того патріотизму, і нарешті письменник признається, що він і „сам не знає, яка у його душа". Праця над широкими темами „Ревизора" та „Мертвыхъ душъ" ще більше одриває Гоголя од безпосередніх українських інтересів, і вони потроху глушаться; все менше й менше свіжих та здорових вражіннів дістає Гоголь од першої душі, все слабше вона змагається і натомість випинається надмірно друга. І кінець-кінцем Гоголь, як він сам каже, „размахнулся такимъ Хлестаковымъ" в „Перепискѣ съ друзьями", що знесилені повсякчасною боротьбою душі його вже не можуть вернутись до рівноваги. Поет у йому видимо гасне, гасючи й світильник свого таланта. До того ж Гоголь тепер живе здебільшого за кордоном, і здалека Україна і Московщина зливаються в ту абстрактну „Русь", до якої обертається поет з підігріто-патріотичними, надмірно-підчесаними й риторичними покликами. З літературним життям свого тіснішого рідного краю він де далі все більш розминається,—він попросту

не розуміє його. Коли появилось вогневе слово геніяльного Кобзаря українського, то з важким непорозумінням спинився перед ним Гоголь. „Дьогтем тхне“ — рішив він, як що вірити Данилевському, ознайомившись з творами Шевченка, такими далекими од його власного тодішнього настрою, як далекі були українські народні пісні від холодних розумуваннів „Переписки“. І це не диво, бо тоді вже мистицизм убивав у Гоголі обидві знесилені обопільною боротьбою душі його. Могучий протест проти „гнусной дѣйствительности“ кріпака-поета так різав ухо поетові-панові, що якраз тоді захожувався її обороняти.

Чи могло ж, запитаємо, з Гоголя вийти щось инше з українського погляду, ніж вийшло? За тодішніх обставин—ледве. З одного боку, він жив занадто далеко від рідного краю і де далі, все чужішим робився йому та й сам осторонь ставав од його найближчих інтересів. З другого боку—і це найважніше—у його самого, не було такого могучого стимула до спільного життя з рідним краєм, який був, напр., у Шевченка в образі боротьби з кріпацьким лихом. Нарешті й самий народ—а що тоді було українського, опріч народа?—був для його раз-у-раз „[illegible] незнакомцемъ“, облитим чарами поезії в його творах і зовсім иншим на ділі.

Що Гоголь мусів згодом зійти цілком з українського ґрунту, до цього фатально тягли всі умови його виховання і життя — виховання панича і життя серед інтересів чужих рідному краєві; але українська душа його довго змагалася проти цього, виявляючись несвідомо для самого автора в кращих утворах його таланта і, нарешті, знесилена, помстилася за себе, ослабивши в йому відпорну силу й тієї другої душі. Переполовинений, повний суперечностей і контрастів, Гоголь не видержав і впав під вагою життя, як жертва своєї дводушности.

Ворогом українству Гоголь, певна річ, не був, та й не міг бути, бо на це не попустила б його „хохлацкая душа“. Але все лихо його й весь трагизм його особистої й громадської драми залежали від того, що та душа була „хохлацкою“, а не українською. Отже хоч свідомости національної й не мав Гоголь, але все ж таки зовсім даремне силкуються побивати Гоголем український рух. Питання про свою національну душу Гоголь рішив тільки для себе одного, та й то, як знаємо, рішив так зле і невдатно, що це рішення зробилось для його зерном половинности і джерелом муки, які підірвали і його творчу силу, і навіть саме життя. Рішення його було величезною помилкою, а чи ж можна особисту помилку

хоча б і геніяльної людини виставляти за обов'язкову норму для всіх і кожного, чи можна несвідомість брати за щось бажане й позитивне? Як заступник певної групи громадянства, що стояла *над* народом і його інтересами не боліла, Гоголь може бути і дійсне був прикладом і зразком для людей того ж самого стану, що шукають собі оправдання за своє „потурчення". Але не забуваймо, що єсть ще український народ, для якого таке рішення усе одно, що смерть, і який ніколи не може пристати на формулу незнання, що́ за душа у його в тілі. Щоб бути дійсно народом, щоб не вмерти, як окрема індивідуальність, народ мусить мати одну, не переполовинену, не роспанахану душу, і цією душею може бути тільки та, з якою він прийшов на світ. Політика дводушности тут тим менше може зарадити, що навіть особу, навіть геніяльну особу—Гоголя самого—довела вона до марної розтрати творчої сили, і коли з Гоголя може бути який-небудь зразок для нас, то тільки зразок на те, як не треба робити, щоб зберегти в собі свіжість, духову неподільність та гармонію почуття й діяльности.

Факт певний, що талановиті твори Гоголя з українського життя, хоча й були написані чужою мовою, хоча й не виявляли доброго знання україн-

ського життя в авторі, все-таки викликали інтерес до України, дарма, що то була Україна зовсім не та, яка існувала на ділі. Недавно один сприятний російський критик висловився, що Шевченко, мовляв, не Україну малював у своїх творах, а Апельсинію—і ця думка, недоладна і цілком помилкова що до Шевченка, дуже до речі, коли ми розглядатимемо Гоголеві оповідання з українського життя. У Гоголя Україна справді була якоюсь Апельсинією, де люде нього тільки й мають турботи, що кохання, де сонце гріє—не пече, де природа дихає ласкавим спочуттям до людей,—одно слово, то був край,

> Гдѣ все обильемъ дышетъ,
> Гдѣ рѣки льются чище серебра,
> Гдѣ въ берегахъ степной ковыль колышетъ,
> Въ вишневыхъ рощахъ тонутъ хутора,—

і т. ин., як почали малювати Україну російські епігони Гоголеві.

Але й цим Гоголь прикував увагу громадянства до свого рідного краю, і в цьому велика його заслуга перед ним. Можливо, і так таки було напевне, що твори Гоголя зробилися для де-кого з українців стимулом до того, щоб глибше вдивитися в ту фантастичну, блискучу Апельсинію й розшукати її реальні риси, зазначити її дійсне становище на землі. „По часу, коли появились малоросійські повісті Гоголя і „Тарас Бульба",—завважив ще Дра-

гоголів,—ми маємо повне право считать, що Гоголь породив і поетичні проби Метлинського, Костомарова і самого Шевченка і коли не визвав, то йшов паралельно з етнографичними роботами Максимовича, Водянського, Срезневського і т. д., і був таким робом *одним з батьків новішого українського народолюбія*, тим більше, що про Україну так багато і голосно говорив чоловік, ставший зразу рядом з Пушкиним авторитетом у очах російської громади" (Українець, — „Література російська, великоруська, українська і галицька", Львів, 1873, стор. 42). І що ця думка багато має правди в собі, це доводять наші літературні стосунки до Гоголя.

Всі українські народолюбці старшої генерації просто з захватом ставились до Гоголя. Про Максимовича я не говоритиму, бо слід обопільних дружніх стосунків його з Гоголем видко з тих уривків, які подано вище. Але от Шевченко, заступник нової, вже цілком демократичної України. В своєму відомому вірші „За думою дума роєм вилітає", посвяченому Гоголеві, український поет пише:

Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже,—

тобто не одним способом, але однакову ми роботу робимо, не одним шляхом, але до однієї мети йдемо —

будимо людські душі і сприяємо національному [illegible] рідного краю. І хоч дійсність не давала тоді ще великих наслідків тієї роботи, але дарма — [illegible]:

А ми будем
Сміятись та плакать...

Шевченкова посвята — то може перше признання українцем тієї заслуги, якою відзначився Гоголь у справі національного [illegible] рідного краю, і признання тим важніше, що воно вийшло від Шевченка і в такій категоричній формі, яка не допускає ніякого витолковування.

Правда, визнаючи цю заслугу Гоголя, виховавшись українцями почасти й під його впливом, бо на його творах, українці вже за життя Гоголя дивилися глибше й далі, ніж він показував. „Конечно, — писав р. 1844 Іеремія Галка (Костомаров), — Гоголь въ своихъ высокихъ созданіяхъ много выразилъ изъ малороссійскаго быта на прекрасномъ русскомъ языкѣ, но надобно сознаться: знатоки говорятъ, что *многое то же самое, будь оно на природномъ языкѣ, было бы лучше*" („Молодикъ" 1844 р. стор. 161). Ще виразніші поправки до Гоголя робить Куліш. Именуючи не раз своє покоління „преемниками Гоголя въ самопознаніи", „призванными *имъ* къ сознанію своей національности", і визнаючи цим ґенетичний звязок між

діяльністю Гоголя та новішим „украї-
нофільством“ — Куліш проте стоїть
на зовсім иншій вже теоретичній
основі, і не тільки що до самої мови.
Він вимагає від українського діяча
не самого тільки безпричинного сміху та артистичної краси в малюванні українського народу, не тільки „радужныхъ грезъ поэта о родинѣ“ — він вимагає спочуття, життьової правди і свідомої праці коло народнього добробуту й освідомлення. [illegible] на свѣтѣ такая нація, которая назоветъ ихъ (Гоголеві створіння) своими кровными типами, но *мы*, всѣ тѣ, кто въ настоящее время имѣетъ драгоцѣнное право называть себя украинцемъ, объявляемъ всѣмъ вообще, кому о томъ вѣдать надлежитъ, что разобранные и упомянутые [illegible] типы Гоголевскихъ повѣстей — не наши народные типы, что хотя въ нихъ кое-что и взято съ натуры или угадано великимъ талантомъ, но въ главнѣйшихъ своихъ чертахъ они чувствуютъ, судятъ дѣйствуютъ не по-украински, и что поэтому, при всемъ уваженіи нашемъ къ [illegible] Гоголю, [illegible] ихъ земляками не можемъ“ (Основа“, 1861 р. кн. V, стор. 19—20). Намъ жалко [illegible] съ [illegible] восторгами, какіе мы чувствовали во времена оны при [illegible], — так:

кінчає Куліш, все равно, „[illegible] жалко исторгнуть изъ памяти первыя игры [illegible]“. Но всякій возрастъ имѣетъ свои преимущества и свою замѣну того, что было безразлично хорошо въ прежнее время“ (ib. 33).

Реформатор російського письменства, що роспочав у йому, як влучно сказав Чернишевський, славетний „гоголевскій періодъ“, Гоголь безперечно мав великий вплив і на українське письменство. І мав не тим, що на нашому ґрунті утворив реальну школу письменників, бо реалізм і до його краще і повніше поставлений був першими українськими письменниками, у яких довелося самому Гоголю вчитись; а тим, що своїм талановитим словом він [illegible], як [illegible], до [illegible] українців до свого народу, що зробився був на початку нашого національного відродження учителем „самопознанія“. Дарма, що те Гоголеве „самопознаніе“ неглибоке було і примитивне, що воно одяглося в такі форми, які переросло дальше ж покоління; дарма, що сам учитель на перших же кроках перестав задовольняти своїх учнів, іменно як учитель. На світанку національного життя ми й не можемо вимагати від людей тієї свідомости, яку маємо сами, і нам досить того, що Гоголь — [illegible] своїх [illegible] за

[illegible] ...ів, невідомо д[illegible] себе самого— [illegible] з перших [illegible] ...ого національного руху, щоб скласти перед ним велику пошану від вдячн[illegible]. Для нас було б любіше, звичайно, зачислити його в ряди наших безпосередніх і неподільних діячів, бачити його ім'я записаним на сторінки історії українського письменства, але цього не сталось через відоме всім нам [illegible]. Хоч це і прикро і сумно, але—що ж робити — мусимо задовольнятись тим, що українська душа Гоголя хоч частк[ою] віддала рідному краєві те, що взяла від його. Частка—не ціле, то певне, але за тодішніх обставин, на світанку нашої національної свідомости, і та частка не була вже занадто малою і легковажити її ми не можемо.

Тепер, думаю, ясно—чим був для нас Гоголь і як повинно ставитись до його сучасне українство. Ясно так само й те, чи мають право централізатори й обрусителі узурпувати собі імення Гоголя і ним виправдувати свої злочинні операції над тим народом, що дав не тільки самого Гоголя, але й краще з того, що було в Гоголі. Великий російський письменник був [illegible] зв'язаний з рідною стихією, ніж сам думав; образи дитячих літ так міцно пристали до його вражливої душі, що й опісля з них та з народних українських пісень і пере-

казів він черпав повними пригорщами краці свої сторінки, краці образи і мову. Так, навіть мову, хоч вона мала формально чужий вигляд. Проф. Мандельштам у своїй надзвичайно цікавій монографії „О характерѣ Гоголевскаго стиля“ показав, що там, де Гоголеві треба було щирий свій настрій вилити, там він пив з рідного джерела, користуючись з української мови й тільки переказуючи, а то й цього иноді не роблючи, свою думку російськими словами. Думав він по-українському і тільки перекладав, пишучи, на російську мову. Справедливі через те були напади пуристів російської мови на Гоголя за те, що у його „языкъ слишкомъ отзываетъ малороссіянизмомъ“,—тільки що ці панове не розуміли, яку вагу український елемент мав у всій творчости великого письменника, не бачили, що тут саме її грає життя, в цій природній йому стихії, що тут його сила—в єднанні хоч думками з рідною землею. Визволившись під кінець життя від „малороссіянизму“, Гоголь визволився і з-під власти дійсної краси, загубив і власний стиль свій, придбавши замість його те, що д. Мандельштам влучно зве „словоналіяніемъ“—безбарвну балаканину, розведену водою тривіяльних думок. Позбувшись „малороссіянизму“, Гоголь перестав бути Гоголем, у йому вмер дійсно великий

письменник. Його останні твори—то тільки попіл з того, чим колись жив письменник, то недогарки його переполовиненої істоти. На ділі Гоголь помер далеко раніше, ніж котрась невблаганна Парка перетяла нитку його життя. От чого на ділі добивалися і, на жаль, таки добилися ті сучасники Гоголя, що картали його за українську стихію.

Не иншого ж, тільки для всього українського народу, хотять і нащадки їхні, а надто ті, що самі українці зроду—всі оті „общероссы", „тоже-малороссы", „малороссіяне, говорящіе по русски" та инші одміни одного типу, що своє ренегатство виправдовують прикладом нещасного мученика дводушности. Сам Гоголь дав їм таку влучну і разом безощадну характеристику, що кращої й не вигадати. Ви пам'ятаєте мабуть образи симпатичних Гоголеві старосвітських поміщиків, яких він противоставляє „тѣмъ низкимъ малороссіянамъ, которые выдираются изъ дегтярей, торгашей, наполняютъ, какъ саранча, палаты и присутственныя мѣста, дерутъ послѣднюю копейку съ своихъ же земляковъ, наводняютъ Петербургъ ябедниками, наживаютъ, наконецъ, капиталъ и торжественно прибавляютъ къ фамиліи своей, оканчивающейся на *о*, слогъ *въ*. Нѣтъ,—кінчає Гоголь про своїх героїв,—они не

были похожими на эти презрѣнныя и жалкія творенія, такъ же какъ и всѣ малороссійскія старинныя и коренныя фамиліи". Чудовий портрет, і в йому так легко пізнати й зараз багатьох із тих, хто іменем Гоголя воює проти українства, пишучи на його „ябеди" та доноси, або згорда та зпишна дорікаючи „узостью". І багато власних рис пізнали б ці „жалкія творенія", перечитуючи твори Гоголя, як би здатні були розуміти і серцем відчути прочитане. Але цього не дано їм...

Не любов і пошану до великого письменника виявляють вони, вихваляючи в йому як-раз те, що стало причиною його особистої і громадської трагедії, що його талант перевело на порожнє моралізаторство й позбавило світ великих творів. Вони уславляють знаряддя муки, якої зазнав Гоголь,—те знаряддя, що не було б його, як би великий письменник з більшою свідомістю дивився на свою працю, як би він знав, „яка душа у його", і як би не зрікався тієї душі, що дала йому все, що його Гоголем зробило. Беручи приклад з близької до нас релігійної сфери, скажемо, що не перед Христом-мучеником за людскість падають вони навколішки, а перед хрестом, на якому той мученик віддав свою стражденну душу; не людині, а шибениці вони храми ставлять і ганебному знаряддю нелюдської кари скла-

дають свої молебні... І такі молебні перед Гоголем з нечистих уст—то найгірша зневага його, жалю і спочуття вартої, пам'яти.

В Гоголевські дні ми теж схиляємо побожно чоло перед цим мучеником дводушности, але не вихваляти знаряддя його муки будемо ми, не цілувати кайдани, що оповили його духову істоту й розірвали на двоє та переполовинили його душу—ні... Ми можемо тільки з обуренням та протестом згадати ті обставини життя, що калічили й калічать кращих синів нашого рідного краю й завдають їм зайвих і нікому непотрібних мук на нагубу їхнього таланту за-для громадського діла. Використавши для його всю свою силу (а це зробити міг тільки однодушний Гоголь, як би він не зійшов був з рідного ґрунту), він і всьому світові прислужився б далеко більше, не тільки рідному краєві. Не сама тільки Україна може плакати над цим мучеником дводушности: його занепад—це минус в загальнолюдській скарбниці, так не багатій на великі таланти. Це пропаща жертва.

Як зразок такої непотрібної жертви Молохові ашантійської державности—Гоголь завжде буде жити в пам'яті всіх свідомих і однодушних людей на Україні.

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 09 02 17 05 003 4